

КОНЦЕПЦІЯ «СЛАБКОЇ СТОРОНИ» КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І ПРИНЦИП РІВНОСТІ УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ

**Сердюк Олександр Олександрович - здобувач кафедри цивільного права
№ 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

В статье анализируется проблема фактического неравенства участников кредитных отношений и возможности признания одной из сторон в качестве "слабой стороны". Выделяются условия и последствия признания слабой стороны в различных видах кредитных отношений.

Ключевые слова: должник, кредитор, "слабая сторона кредитных отношений", средства защиты прав, гражданское право.

The article analyzes the problem of actual inequality of participants in credit relations and the possibility of recognizing one of the parties as a "weak side". The conditions and consequences of recognizing a weak side in various types of credit relations are highlighted.

Key words: debtor, creditor, "weak side of credit relations", remedies, civil law.

Articolul analizează problema inegalității reale a participanților în relațiile de credit și posibilitatea recunoașterii uneia dintre părți drept „latură slabă”. Sunt evidențiate condițiile și consecințele recunoașterii unei părți slabe în diferite tipuri de relații de credit.

Cuvinte cheie: debtor, creditor, „slăbiciunea relațiilor de credit”, căi de atac, drept civil.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цивілістичні моделі правового регулювання зазнають усе більш помітного впливу суспільного контексту. Одним із проявів цього є актуалізація як у практиці кредитування так і в доктринальному аналізі проблеми фактичної нерівності учасників кредитних відносин і можливості визнання статусу “слабкої сторони” за одним із учасників таких відносин. Хоча найбільшої гостроти така дискусія набуває щодо питань споживчого кредитування фізичних осіб, цим проблема не може вичерпуватись. У кредитних відносинах слабкою стороною може визнаватись як боржник так і кредитор. Усе визначається виключно контекстом і конкретними умовами договірних відносин. Принцип “слабкої сторони” перебуває у досить неоднозначній взаємодії із за-

гальноцивілістичною моделлю рівності сторін зобов’язальних відносин. У зв’язку з цим виникають питання щодо формування правових позицій судів при розгляді спорів, де існують ознаки фактичної нерівності можливостей захисту прав учасників. Аналогічні питання виникають і щодо можливих новацій спеціального законодавства у сфері кредитування та банківської справи.

Метою статті є аналіз теоретичних аспектів інструментальної концепції “слабкої сторони кредитних відносин”, визначення особливостей, можливостей та наслідків її застосування до тлумачення окремих засобів захисту прав учасників кредитних відносин.

Стан дослідження проблеми свідчить про актуальність її розгляду з позицій доктрини цивільного права. Зобов’язальні відносини є

одним із традиційних і досить розвинутих напрямком цивілістичних досліджень. Зокрема, ця проблематика ґрунтовно досліджувалась ще радянськими вченими [1;2;3;4]. Питанням захисту цивільних прав та законних інтересів учасників цивільних відносин займалися багато сучасних вітчизняних науковців, зокрема, Н. П. Бондар, І. В. Венедіктова, І. О. Дзера, О. О. Кот, О. Д. Кузнецова, В. В. Луць, Я. М. Шевченко, В. Л. Яроцький та ін. [5;6;7;8;9;10]. Однак, поза рамками предмету цих досліджень залишається проблема співвідношення загального принципу рівності учасників цивільного обороту і фактичної нерівності суб'єктів кредитування. Водночас, у судовій практиці це питання стає все більш важливим і потребує більш ґрунтового теоретичного дослідження [11].

Варто зазначити, що в пострадянських державах, де також проходять ринкові реформи і відбувається трансформація всієї системи правовідносин, проблематика фактичної нерівності статусу учасників кредитних відносин все частіше досліджується як один із проявів ускладнення та модернізації цивільно-правових інститутів [12;13].

Виклад основного змісту. Використання конструкції "слабка сторона кредитних відносин" спрямоване на забезпечення захисту прав за певною аналогією із механізмом захисту прав вкладників у фінансових правочинах та споживачів загалом. Вказана концепція вперше отримала формальне закріплення та визнання у доктрині захисту прав споживачів. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів» від 9 квітня 1985 року №39/248 наголошено на тому, що визнаючи те, що споживачі нерідко перебувають у нерівному становищі з точки зору економічних умов, рівня освіти та купівельної спроможності, принципи захисту інтересів споживачів мають, зокрема, за мету сприяти країнам у боротьбі зі шкідливою діловою практикою всіх підприємств на національному та міжнародному рівнях, яка негативно позначається на споживачах [14, с.178]. Правова ідея пріоритету захисту прав споживача власне і базується на тому, що презюмується менша захищеність споживача і необхідність

наділення його особливим статусом, який може отримувати і специфічні права.

Логіка кредитних відносин є дещо іншою, оскільки на різних етапах відносин боржника та кредитора може змінюватись їх статус. До укладення договору боржник є стороною, яка зацікавлена у кредитуванні саме через свою недостатню забезпеченість різними ресурсами. Однак буде перебільшенням твердження про те, що саме цим визначається можливість віднесення боржника до "слабкої сторони" кредитних відносин.

Різний статус учасників кредитних відносин має оцінюватись не лише з урахуванням їх соціального стану (боржники і кредитори можуть мати різний ступінь доступу до ресурсів та інструментів захисту), але й особливостей класичних цивілістичних підходів у сфері зобов'язального права, де кредитор має певну пріоритетність зважаючи на природу зобов'язальних відносин, коли на боржника покладається обов'язок здійснювати на користь кредитора певні дії (чи утримуватись від них), а останній отримує право вимагати виконання зобов'язання [5; 15]. Наслідком такого підходу була певна маргінальність боржника, за яким визнавалось переважно зобов'язання виконувати вимоги кредитора. Захист інтересів кредитора і фактично, і концептуально преважує над інтересом зобов'язаної особи. Такий дисбаланс інтересів і відповідно правових ресурсів їх захисту потребує належної оцінки.

Сучасна цивілістична модель захисту прав боржника як "слабкого учасника кредитних відносин за участю фінансових установ" лише формується, хоча суспільний запит на такі інструменти є очевидним [16, с. 227]. Цивільно-правове забезпечення інтересів фізичної особи – боржника потребує відмежування і врахування особливої групи потреб учасника кредитних відносин, які не пов'язані з підприємницькою діяльністю і не мають на меті отримання прибутку, водночас – базуються на необхідності задоволення певних соціальних, економічних, культурних потреб як умови саморозвитку особистості та сім'ї. У таких відносинах досить складно знайти загальну формулу балансу інтересів боржника та кредитора, відповідно – баланс доступних засобів

захисту. Водночас безперечною є важливість існування спеціальних нормативних (законодавство) і позанормативних (договірні умови) інструментів, в яких би презюмувалась фактична рівність засобів правового захисту учасників із різним статусом. Створення в Україні спеціального законодавства у сфері споживчого кредитування (Закон України “Про споживче кредитування” №1734-VIII від 15 листопада 2016 року; Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту споживачів фінансових послуг” №122-IX від 22 вересня 2019 року;) передбачає створення нормативних засад для підвищення можливостей використання боржниками засобів правового захисту у різних форматах як юрисдикційно, так і самостійно [17]. Практика свідчить про існування певних прогалин і недоліків законодавчих інструментів, хоча ключові проблеми все ж стосуються позаправової сфери (перш за все, важливе значення має недостатня фінансована та правова інформованість населення).

З урахуванням цього пропонується визначити методологічний статус терміну “слабка сторона” як ситуативного інструмента ідентифікації певного несиметричного розподілу прав та обов’язків учасників кредитних відносин, що має динамічний характер і може змінюватись у залежності від контексту таких відносин. Вказаний термін має суто теоретичний (доктринальний) характер, оскільки він відсутній у законодавстві. Хоча у різних термінологічних формах посилення на цей феномен можна зустріти у судовій практиці.

Інструментальна природа цього терміна полягає в тому, що він може виконувати кілька функцій, які перебувають у тісному зв’язку і взаємодоповнюють одна одну.

По-перше, формується загальне правило – слабкою стороною є сторона зобов’язальних відносин, на яку покладається обов’язок здійснити певні дії або утриматись від дій. За таких умов саме боржник несе найбільший ризик невиконання чи неналежного виконання покладених на нього обов’язків і настання негативних наслідків у зв’язку із застосуванням заходів цивільно-правової відповідальності [17]. Цим обумовлюється можливість визнання

саме боржника слабкою стороною кредитних відносин і створення відповідних законодавчих механізмів, які могли б передбачати більш послідовне застосування принципу пропорційності при визначенні санкцій, тощо. Саме у цьому випадку особливий цивільно-правовий статус передбачається для боржника – фізичної особи.

По-друге, природа зобов’язальних відносин базується на пріоритеті інтересів кредитора, адже саме він втрачає реальні і власні ресурси у випадку порушення умов кредитування боржником. Захист порушника зобов’язання не може абсолютизуватись, адже це суперечить загальним засадам цивільного права [1; 3; 6; 19]. Фактичні підтвердження цього можна знайти сучасній практиці українського фінансового сектора, де з певною циклічністю виникає проблема погіршення кредитного портфелю банків, коли дії недобросовісних боржників створюють численні проблеми не лише для банків (кредиторів), але й для третіх осіб, що не є безпосередніми учасниками кредитних відносин. Такими, наприклад, є вкладники-фізичні особи, за рахунок яких у значній мірі формуються кредитні ресурси банків.

По-третє, і в цьому вочевидь головна функція цього терміну, – слабкою стороною учасник може визнаватись не *a priori*, тобто в силу місця у певній теоретичній моделі зобов’язальних відносин, а фактично, виходячи із реального ресурсного потенціалу і можливостей доступу до наявних засобів правового захисту [17]. Учасники відносин вступають у відносини фактично наділеними рівними процесуальними правами і різними можливостями їх використання. Досить часто такі ресурси стають повністю неспівставними, коли фактично обмеження доступу до них перетворюється у їх позбавлення. Аналогічний феномен неодноразово відзначав Європейський суд з прав людини у справах, де надмірні обмеження доступу до суду нівелювали саму сутність права на справедливий суд.

Такий функціональний зміст терміна “слабка сторона” орієнтує на створення таких правових інститутів, які, не порушуючи природи зобов’язальних відносин, будуть компенсувати вади та прогалини ресурсного потенціалу

сторін і вирівнювати його як на етапі вступу в кредитні відносини, так і на різних етапах їх розгортання. Ці компенсуючі чи балансуєчі засоби можуть надавати додаткові, сприятливі для фактично слабкої сторони, умови участі у відносинах або ж покладати на іншу сторону додаткові обов'язки. Показовим прикладом можуть бути заходи, що передбачені законодавством про споживче кредитування (Закон України " Про споживче кредитування" №1734-VIII від 15 листопада 2016 року; Закон України " Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту споживачів фінансових послуг" №122-IX від 22 вересня 2019 року;) як додаткові вимоги до повноти інформації та прозорості процедур, які можуть застосовувати банки та інші кредитні установи. Призначенням цих вимог, зокрема, є компенсація недостатньої інформованості про кредитування в окремих категорій населення, які визнаються слабкою стороною. Світовий досвід дає численні варіанти таких «компенсуючих інструментів»: покладання додаткових обов'язків на «сильну сторону», обмеження відповідальності слабкої сторони за невиконання умов кредитного договору, встановлення пільгових умов укладання, зміни чи припинення кредитного договору, посилення відповідальності «сильної сторони» у випадку створення перешкод іншому учаснику при виконанні умов тощо. Одним із стандартних інструментів є запровадження у практику кредитування публічного договору та договору приєднання.

Дискусійним є питання щодо можливості безумовного визнання боржника слабкою стороною. Аналіз сучасної судової практики свідчить про те, що існування передбачених законодавством пільг та переваг споживачів фінансових послуг не наділяє їх автоматично статусом слабкої сторони. Наведення доказів зловживання правами чи умисного створення перешкод виконання обов'язків іншим учасником є належною підставою застосування відповідальності, тобто пільги чи преференції втрачають свій захисний характер.

Особливим різновидом є ситуації, коли слабкою визнається сторона, яка наділена певними суб'єктивними правами, однак їх реалізація можлива лише за наявності особливого адміністративного чи судового механізму [16].

Тобто особа за власною ініціативою чи ініціативою третіх осіб звертається до спеціальних юрисдикційних засобів захисту, в яких передбачено засоби «позитивної дискримінації» потенційно слабкого учасника. Такими засобами можуть бути пільги щодо сплати судових витрат, надання безоплатної правової допомоги, здійснення представництва в судах чи адміністративних органах прокуратурою чи іншими державними органами. Саме у даному випадку найбільш наочним стає відступ від фундаментального принципу цивільного обороту – рівності його учасників [3]. Очевидно, потребує обговорення можливість формулювання у цивільному законодавстві загальних положень щодо умов відступу від цього принципу з метою захисту інтересів слабкої сторони кредитних відносин у спосіб, який забезпечує її додаткові права та процесуальні можливості і є пропорційним та раціональним, не порушуючи право інших учасників на захист від можливого зловживання такими правами чи їх належного використання.

Висновки. Цивілістичні моделі правового регулювання кредитних відносин зазнають усе більш помітного впливу суспільного контексту. Відбувається визнання фактичної нерівності учасників і існування "слабкої сторони". Принцип "слабкої сторони" перебуває у досить неоднозначній взаємодії із загальноцивілістичною моделлю рівності сторін зобов'язальних відносин. Слабкою стороною учасник може визнаватись не *a priori*, тобто в силу місця у певній теоретичній моделі зобов'язальних відносин, а фактично, виходячи із реального ресурсного потенціалу і можливостей доступу до наявних засобів правового захисту. Функціональний зміст терміну "слабка сторона" орієнтує на створення таких правових інститутів, які, не порушуючи природи зобов'язальних відносин, будуть компенсувати вади та прогалини ресурсного потенціалу сторін і вирівнювати його як на етапі вступу в кредитні відносини, так і на різних етапах їх розгортання. Ці компенсуючі чи балансуєчі засоби можуть надавати додаткові, сприятливі для фактично слабкої сторони, умови участі у відносинах або ж покладати на іншу сторону додаткові обов'язки.

Література

1. Иоффе О. С. Обязательственное право. / О. С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
2. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. /- Б. И. Пугинский. – М.: Юрид. лит., 1984. – 224 с.
3. Покровский И. А. Абстрактный и конкретный человек перед лицом гражданского права. / И. А. Покровский. – *Вестник гражданского права*. – 1913. – Вып. 4. – С. 30–50.
4. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.
5. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасиво-Фатеевої. Харків: ФО-П Лисяк Л. С., 2012. – 736 с.
6. Майданик Р. А. Квалификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика. / Р. А. Майданик. – *Альманах цивилистики*: сб. ст. – Вып. 4. – Киев.: Алерта: ЦУЛ, 2011. – С. 107–147.
7. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / за ред. В. В. Луця. – Київ: НДІ приват. права і підприємництва АПрН України, 2009. – 300 с.
8. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія. / І. В. Венедіктова. – Харків: Нове Слово, 2011. – 260 с.
9. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. / Т. В. Боднар. – Київ.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
10. Шевченко Н. Способы защиты прав субъектов хозяйствования. / Н. Шевченко // *Підприємництво, господарство і право*. – 2005. – № 8. – С. 51–53.
11. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин: постанова Вищ. спеціалізу суду України з розгляду цив. і кримін. справ No 5 від 30.03.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12>.
12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга пятая. В 2 т. Том 1: Договоры о займе, банковском кредите, факторинге. Договоры, направленные на создание коллективных образований. / М. И. брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2011. 505 с.
13. Рожкова М. А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора. / М. А. рожкова. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 416 с
14. Модельные правила европейского частного права: пер. с англ. / науч. ред. Н. Ю. Рассказова. – М.: Статут, 2013. – 592 с.
15. Зобов'язальне право. Теорія і практика: навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 910 с.
16. Вебер Х. Обеспечение обязательств = Kreditsicherungsrecht: пер. с нем. / Х. Вебер. – М.: Волтерс Клувер, 2009.- 480 с.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг: Закон України від 22.09.2011 No 3795-VI. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2012. – № 21. – Ст. 197.
18. Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
19. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права: Введение и общая часть: пер. с нем. / Л. Эннексерус. – М., 1950. – 483 с.